

Bosznia és Hercegovina népességének kérdései 1945-től napjainkig

Végh Andor

Summary

The 20th century for Bosnia-Herzegovina, in the means of its population, is an era full of unfinished games which are still going on in our century. In the state, referred sometimes as the example of multiethnicity, the ethnic confrontation (typical for the whole Balkan) led to a war whose aim and result was to create and own ethnically homogenous territories.

In our short essay we try to introduce the ethnical trends following World War 2nd using statistical data on the elements influencing these trends and a short historical sketch.

As a summary we highlight the temporaryness and lability of today's „refugee-question” and the state of returns and the homogeneous ethnical patterns which reflects rather the abnormality of the war than the vision of a multiethnic future.

Bevezetés

Bosznia és Hercegovina népességi összetétele, annak változásai és erőszakos változtatásai egyike a közelmúlt Balkánt érintő legaktuálisabb etnikai problémáinak. A téma szomorú aktualitását, a Jugoszlávia szétesését követő háborús cselekmények, etnikai tisztogatások és erőszakos „etnotervezések” adják. A háborús pusztítás által gazdasági potenciáljának 80%-át elveszítő országban 1991 (ekkor még tagköztársaság) óta nem történt népszámlálás, ugyanis a nemzetközi szervezetek ezt egészen addig nem támogatják, amíg a menekültek visszatelepítése nem éri el a kívánt mértéket. A volt Jugoszlávia szétesését követő háborúknak véget vető, Daytoni Megállapodás, amelyet mindhárom háborús fél aláírt, 7. cikkelyében rögzíti az 1991-es népszámlálás kiindulópontként értelmezendő etnikai struktúráját, mint követendő állapotot a háború utáni menekült visszatelepítésnél.

Az előbbieket tudtában nehéz, sőt szinte lehetetlen hiteles képet nyújtani, a jelen népességet számban, összetételben, területileg elfogulatlanul jelle-

mezni, meghatározni. Ennek a bizonytalanságnak az okai legalább annyira a történelemben, mint a jelenlegi cenzus hiányában keresendők.

Ebben a rövid összefoglalóban szeretnénk rávilágítani azokra a népeségi folyamatokra, amelyek jellemezték a területet, összpontosítva az 1991-es népesség-összeírásra és az azt követő menekült-visszatérési folyamatokra, esélyeire.

1. Bosznia és Hercegovina népességi összetételének alapvonásai

Bosznia lakosságának képe egy olyan, összetétele szerint is változó struktúra, amely a jelen pillanatban is számos bizonytalansági elem által meghatározott. Ezek a bizonytalanságok azok, amelyeket kihasználva sok elfogult torzítás látott napvilágot, különösen a területi követeléssel előállók tollából. Ezek az ellentmondásos vélemények elsősorban történeti statisztikai adatok félreértései, azaz olyan időszakokból származó mai adatértelmezések, amelyben még a mai kategóriák nem léteztek, tartalmuk merőben más jelentéssel bírt.

Köztudott, hogy Bosznia és Hercegovina népességének döntő hányadát három etnikai kategória adja, a muzulmán (vagy bosnyák), a szerb és a horvát. A horvát és a szerb nemcsak nemzethez tartozóan meghatározott kategória, hanem vallásilag is, és mint népeségi kategóriák több évszázados múltra tekintenek vissza. A muzulmán, mint nemzetnek a története teljesen más fejlődési utat járt be, mivel a hozzá tartozó nemzet nem mutat egy az előbbi kettőhöz hasonló „evolúciós görbét”.

2. A muzulmán, illetve bosnyák nemzet kialakulásának rövid története

Az Oszmán Birodalom megjelenése előtt a bosnyák, illetve muzulmán nemzetet alapjában meghatározó muzulmán hit Bosznia területén csak néhány arab és török vándorkereskedő által volt jelen. A középkori önálló bosnyák állam vallása a római katolikus volt, illetve a későbbi, XIX. századi történészek által bogumilnak nevezett bosnyák egyház (crkva bosanaska) által terjesztett, szintén keresztény jellegű vallás. A török hódítással és az azt követő iszlamizációval, ami a közhiedelemmel ellentétben nem volt erőszakos, kialakul az a nemzeti alap, amely a bosnyák, muzulmán nemzetet meghatározza.

A Török Birodalmon belüli Bosznia minden lakosára felekezeti hovatartozástól függetlenül a törökök a „bosnaklar” azaz bosnyák szót használták. Tehát a törökök számára a területiség jelentkezett elsődleges rendező-

elvként, nem a vallási vagy a nyelvi-dialektusbeli különbség. Ezzel ellentétben csak a boszniai muzulmánok nevezték önmagukat tradicionálisan bosnyáknak (ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE 1956; MALCOLM, N. 1995.)¹. Bosznia Osztrák–Magyar Monarchia általi megszállását követően Kállay Benjámín (1882–1903 között pénzügyminiszter) politikailag szorgalmazta a mindenkit (vallásilag és nemzetileg is) magába foglaló bosnyák nemzet létrehozását (RESS I. 2000), ezzel megóvni szándékozva Boszniát a szerb és horvát nacionalista érdekektől. Ez a próbálkozás kudarcba fulladt már a muzulmánokat érintően is, ugyanis e csoport belső érdekellentéteit nem tudta felszámolni a közös cél érdekében, de igazi veszttét az említett nacionalista érdekek boszniai táptalajra telepedése és terjedése okozta. Bosznia Monarchia általi megszállásának időszakában a muzulmánok a szerbekben látták a megmentőket – legalábbis bizonyos muzulmán vezetői rétegek – inkább vallották magukat muzulmán vallású szerbeknek, mint horvátoknak.

A két világháború közötti Jugoszláviában a bosnyák nemzet kérdése a szerb és horvát érdekek között régi-új dimenzióként jelent meg. Az új állam megalakulásával és szerb-központosított berendezkedésével a boszniai muzulmánok egyre inkább horvát-pártivá váltak, csatlakozva a legnagyobb ellenzéki, Belgrád-ellenes nemzethez². 1924-ben a jugoszláv országgyűlés összes boszniai muzulmán tagja horvátnak vallotta magát, kivéve vezetőjüket, aki kitarzott jugoszlávsága mellett. Az első Jugoszlávia nem hozott megoldást a muzulmán nemzet kialakulásában. Bár politikailag – identitási és szerveződési szinten – folyamatosan megfogalmazódott a területi, és sokkal szerényebb módon a nemzeti különállás igénye, a két nagy nemzet, a horvát és a szerb nem tekintette a Boszniát és Hercegovinát többnek felosztandó területnél, lakosait pedig muzulmán vallású szerbeknél illetve horvátoknál.

A második világháborúban Bosznia teljes területe a Független Horvát Állam (NDH) keretei közé került. Ezt a muzulmánok eleinte örömmel fogadták ugyanis teljes vallásszabadságot és békét ígért nekik³. Az NDH

---

¹ A katolikusok latinnak vagy „kršćanin” – kereszténynek, a pravoszlávok vlahnak vagy „hrišćanin”-szintén kereszténynek nevezték magukat, a szerb és a horvát kategória nem volt használatos. Ugyanakkor a szandzsáki és a montenegrói muzulmánok is használták magukra a bosnyák megnevezést.

² A boszniai muzulmán kultúrára sosem volt jellemző az e vallás előírásaihoz való „fanatikus” ragaszkodás. Az 1920-as évekre már meglepően nagy volt a „nyugati” (Bécs, Budapest, Prága) egyetemeken tanuló és végzett boszniai muzulmánok száma. Csausevics reis-ul-ulema, aki az Atatürki Törökország jó ismerője és szimpatizánsa volt 1927-ben ajánlja a nőknek a feredzs (fej és arcfedő) a férfiaknak a turbán viselésének elhagyását. Az előbbieket mellett ugyanezen vallási vezető a városi vakuf birtoki földeken, amelyeken temetők helyezkednek el, iskolák felépítését ajánlja.

³ Az NDH országgyűlésében 11 volt jugoszláv-muzulmán politikus került és vezetőjüket Džafer Kulenovićot 1941 novemberében miniszterelnök-helyettesé választották. A muzulmán politikusokra jellemző volt, hogy „kroatofilek” voltak, de nagyon kevés volt köztük az elkötelezett usztasa. Politikailag még mindig egyfajta boszniai autonómia volt a cél, a muzulmán, mint nemzet elismerésével együtt.

valójában minden alkotmányosságot nélkülöző államalakulat volt, kifejezett gyűlölettel a szerbek és a zsidók felé (MALCOLM, N. 1995). A muzulmánok ismét a két nemzet, a szerb és a horvát malomköve közé kerültek. Valamiféle alternatívát az 1941-ben kialakuló partizánmozgalom kínált.

A jugoszláv kommunista mozgalom egészen az 1930-as évekig nem alakít ki állásfoglalást a muzulmán nemzettel kapcsolatban, alapjaiban elvetve minden próbálkozást, amely szerint embercsoportnak vallási alapon politikai és nemzeti jelleget lehetne teremteni. 1935 után Jugoszlávia kvázi-föderális berendezkedésének átgondolása mentén alakították ki véleményüket Boszniáról, mint különálló egységről, amely sem nem horvát, sem nem szerb. 1936-ban Kardelj a következőket írta: „Nem beszélhetünk a muzulmánokról, mint nemzetről, hanem mint önálló etnikai csoportról”. Đilas 1939-ben a muzulmánt mint etnikai csoportot definiálja, de kihagyja őket a délszláv népek sorából. A második világháború alatt a partizánmozgalomba egészen 1941-ig jelentéktelen számú muzulmán kapcsolódott be. A partizánok, akik a háború után teljes Jugoszlávia újraszervezésére készültek, sokáig nem alakítottak ki szilárd álláspontot a muzulmán népességről. Volt, hogy nemzetként említették a többi öt (horvát, szerb, szlovén, makedón, montenegrói) mellett, volt, hogy etnikumként, vagy éppen valamely aktuális képlékeny kategóriát, mint pl. „önálló (etnikai) egység”, használtak meghatározásukra (MALCOLM, N. 1995).

A háború utáni, titói Jugoszláviában eleinte még tartotta magát az a nézet, hogy a muzulmánok kérdése idővel megoldódik, amikor majd minden muzulmán eldönti a szerbekhez, vagy a horvátokhoz kíván-e tartozni. Az 1948-as népesség-összeírás nem létezett muzulmán nemzeti kategória. Három alternatíva közül választhattak ekkor Bosznia és Hercegovina (és egyben egész Jugoszlávia) déli szláv anyanyelvű muzulmán vallású lakói: vallhatták magukat „muzulmán vallású szerbeknek” (71 978 fő), „muzulmán vallású horvátnak” (25 324 fő), vagy „nemzetileg el nem kötelezett muzulmán” (788 403 fő) (ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVIJE 1956). Még az 1953-as népesség-összeírás is hasonló kategóriákkal, erősebb jugoszlávosítás szándéka mentén zajlott, az akkori muzulmánoknak szánt kategória a „nemzetiségileg el nem kötelezett jugoszlávok” volt (891 800 fő).

Az 1960-as évek közepére a jugoszláv vezetés felhagyott a mindenkit integráló jugoszláv nemzet eszményének erőltetésével (ezzel együtt erősítette az egyes tagköztársaságok önállóságát). Az előbbivel párhuzamosan a Bosznia és Hercegovinai Kommunista Pártban megszűnt a szerbek túlsúlya, akik az 1950-es évek közepéig megközelítően 60%-ban vettek részt. Az 1961-es népszámláláskor már a „muzulmán, mint etnikum” megfogalmazás szerepelt.

Bár 1967-ben prof. Muhamed Filipović, egyetemi tanárt még kizárták a pártból, mivel a „*Muzulmán*” szó nagy kezdőbetűvel történő írása, tehát mint nemzet, nemzetiség, ügyében szállt síkra. 1968 júliusában azonban a boszniai Központi Pártbizottság ülésén már egy közleményt adtak ki, a következő szavakkal: „Bebizonyosodott minden korábbi, különböző típusú próbálkozás káros volta, amely a muzulmánok szerb vagy horvát identitását erőltette. Bizonyoságot nyert, és ezt az újabb szocialista gyakorlat is

igazolta, hogy a muzulmán különálló nemzet.” Ezt az álláspontot a jugoszláv szövetségi kormány is elfogadta, a szerb kommunisták heves ellenkezése ellenére. Így az 1971-es népesség-összeíráson már a „muzulmán, mint nemzet” szerepelt, először a történelemben.

Az 1991-ig fennálló Jugoszláviában mindvégig a muzulmán maradt a használatos és hivatalos elnevezés, de már ennek elfogadása pillanatában vele együtt felelevenedik a bosnyák szó iránti nosztalgia⁴, ami egyben Bosznia és Hercegovina államterét hozza szorosabb kapcsolatba a muzulmán nemzettel. A bosnyák szó eredeti jelentése boszniai, tehát semmiféle különbséget nem tesz vallás, nemzet szerint, még annyit sem, mint a muzulmán. Azonban mai jelentését tekintve a „boszniai ember” a „bosanac” szóval kifejezett fogalom, a bosnyák már ennél szűkebb kategóriát jelentett mindig és használata szorosan, egyre szorosabban függött össze a muzulmán vallású „horvát-szerb” anyanyelvű boszniai, montenegrói és közép-nyugat szerbiai emberek önmeghatározásával.

Bosznia függetlenségével az önálló Bosznia és Hercegovina alkotmánya 1994 tavaszán a muzulmán, mint nemzet elnevezést a bosnyák szóval cseréli föl minden hivatalos használati szinten.

3. Bosznia és Hercegovina népességének alakulása 1945–1991 között

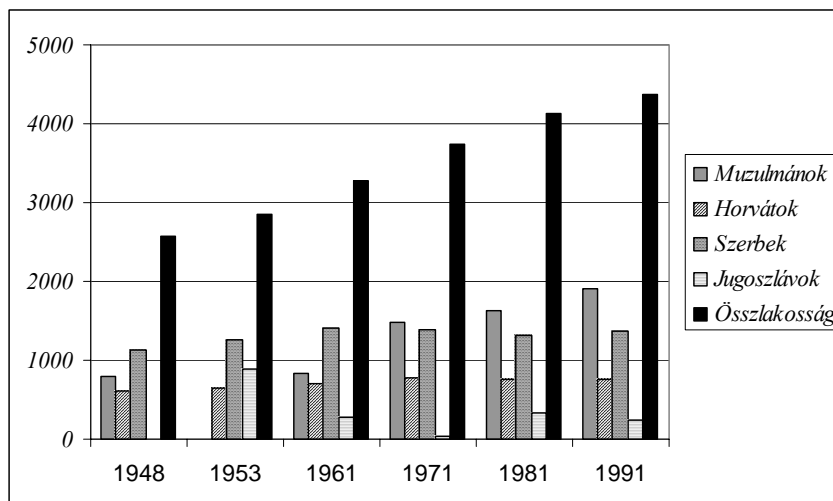
3.1. A mennyiségi aspektus

Az 1. ábra mutatja azokat a népességi-nemzetiségi viszonyokat, amelyek Bosznia és Hercegovinát a titói Jugoszlávia idején jellemezték. Mivel a muzulmánokra, bosnyákokra vonatkozó kategóriák mindig mások voltak teljesen megbízható képet nem kaphatunk, ugyanis a szocialista Jugoszláviában a vallási kategória néhány generációra kimaradt az összeírásokból, előtte pedig a horvát és a szerb nemzeti kategóriák erősen befolyásoltak voltak azzal milyen politikai és társadalmi erők, szelek hatottak a muzulmán vallású bosnyákokra, valamint teljes Boszniára.

---

⁴ A bosnyák szó jelentése „boszniai ember” és a középkori „bošnyanin” (ugyanolyan jelentéssel) szónak egyfajta továbbélése. Ez az elnevezés-átvétel az államtér és a nemzet összefüggését, összetartozását szuggeraló jelentéshasználat, különösen a történeti, konkrétan középkori önálló Bosznia (kiemelendő az önállóság) felé való nosztalgia.

1. ábra
Bosznia és Hercegovina lakosságának etnikai összetétele a jugoszláviai népszámlálások tükrében (ezer fő)

Forrás: Federalni statistički zavod, alapján szerk.: Végő A. 2004.

A második világháború óta eltelt periódust két markánsan elkülönülő időszakra lehetne bontani, ezek választóvonalá az 1971-es népesség összeírással fémjelzett 1960-as évek.

Az 1971-es választóvonal előtti periódusban jelenik meg a „jugoszláv nemzeti” kategória⁵ és a vallási önmeghatározás politikai megszüntetésével, egészen a már említett 1961-es muzulmán etnikai értelemben vett elismeréséig, ez volt domináns a muzulmánok önmeghatározásában. Ebben az időszakban a szerbek voltak Bosznia legnépesebb nemzete, számuk egészen a hatvanas évekig nőtt, akárcsak a horvátoké és a muzulmánoké, viszont arányuk stagnált, ellentétben a muzulmánok aránynövekedésével vagy akár a horvátok lassú mértékű arányvesztésével.

Az 1971-es adatok szerint a legnépesebb boszniai nemzet már a muzulmán volt. Egyben ez az első census, amikor a muzulmán, mint nemzet szerepel a kategóriák között⁶.

⁵ Bár a jugoszláv etnikum az 1931-es cenzuson jelent meg először, hatása és célja nem vehető össze a Titói jugoszlavizmussal, ideológiailag és eredménye tekintetében sem.

⁶ Az 1971-es népszámlálási évet megelőző időszak történései is kifejezetten kedveztek a muzulmánok önmeghatározásának erősödésének. Bár ekkor még Bosznia az elmaradottabb szellemiségű politikai közegek egyikének számított, erre a tagköztársaságra is kihatottak a Horvátországból gyökerező, 1971-ben a központi vezetés

Az 1971-es adatok az említett politikai öntudat erősödése mellett tükrözik azt a belső migrációs folyamatot, amely Jugoszláviát jellemezte teljes fennállása alatt. Ez, bár inkább gazdasági indíttatású volt, az egyes tagköztársaságok nemzetiségi homogenizációja felé haladt⁷.

1. táblázat
Bosznia és Hercegovina migrációs nyeresége és vesztesége nemzetiségenként és népszámlálásonként (fő)

ELKÖLTÖZÖTT				BEKÖLTÖZÖTT			
	1961	1971	1981		1961	1971	1981
Muzulmán	5 603	20 684	29 081	Muzulmán	5 622	21 450	26 895
Szerb	188 106	250 849	266 637	Szerb	51 590	52 345	48 304
Horvát	59 724	137 997	146 045	Horvát	30 036	28 053	24 505
Jugoszláv	8 374	11 450	57 504	Jugoszláv	5 822	5 632	24 514
Montenegrói	5 796	7 676	7 611	Montenegrói	7 658	6 914	7 200
Makedón	1 243	1 972	1 870	Makedón	1 434	1 089	1 175
Szlovén	4 501	5 562	3 466	Szlovén	3 185	2 151	1 468
<i>Összesen</i>	<i>330 015</i>	<i>460 021</i>	<i>583 602</i>	<i>Összesen</i>	<i>103 235</i>	<i>123 420</i>	<i>141 330</i>

Forrás: Žuljić, 1989. p. 44

A legnagyobb emigrációs vesztesége éppen Boszniának volt, és ez két tényezővel is magyarázható, az egyik a demográfiai. Jugoszlávián belül Boszniának a népessége volt a legdinamikusabban fejlődő, az 1991-es adatok szerint az 1981-es népszámláláshoz viszonyítva a természetes szaporulata 10,5% volt, ami azonban nemzetenkénti nagy különbséget takart. A muzulmánoké (bosnyákoké) 14,8%, a horvátoké 8,9%, a szerbeké 7,7% volt (ekkor Szerbiában ez 4,9%).

A másik migrációt befolyásoló tényező a tagköztársaság folyamatos gazdasági lemaradása „nagy szomszédjaival” szemben és egész Jugoszlávián belül is. A negyvenes évektől gazdasági termelési mutatói fokozatosan egyre inkább elmaradtak a jugoszláviai átlagtól, 1961-ben a tagköztársaság nagy részét hivatalosan is gazdaságilag fejletlenné nyilvánították⁸.

által elfojtott reformkommunista föderalizációs mozgalmak. Ezt mutatja az is, hogy ekkor a legkisebb a jugoszlávok száma Boszniában.

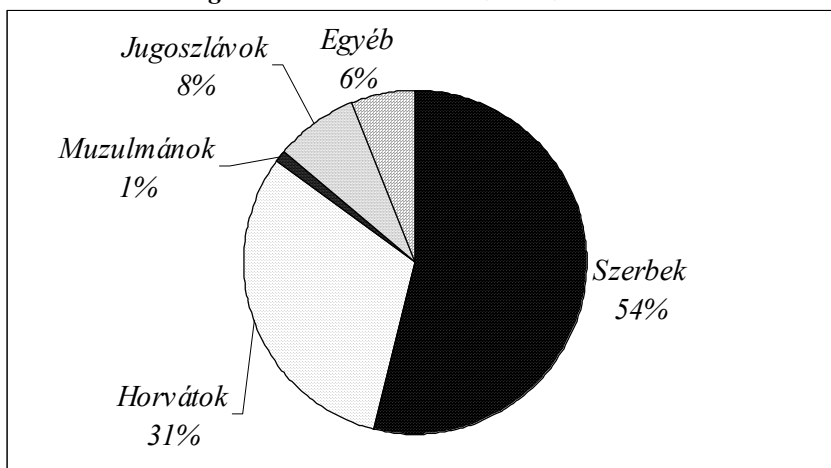
⁷ A horvátok leginkább Horvátországba (89 443 fő), a szerbek zömmel Ószerbia és Vajdaság területére (281 458 fő), az albánok főleg Makedóniába (9 225 fő) költöztek. Ugyanakkor jelentős volt a szerbek (14 630 fő) és a horvátok (32 894 fő) Szlovéniába, a muzulmánok Horvátországba (10 269 fő) és a makedónok Szerbiába (12 708 fő) települése, elköltözése is. Ezek a számadatok mutatják a migráció kettős gazdasági és etnikai homogenizációs jellegét is. Megjegyzendő, hogy Bosznia és Hercegovina volt az egyetlen terület, amelynek egy nemzeti kategóriában sem volt pozitív mérlege, migrációs bevétele – ellentétben bizonyos szerb állításokkal, amely szerint Bosznia területére szandzsáki és montenegrói muzulmánok nagyobb számban költöztek.

⁸ 1953-ban Bosznia gazdasági termelési mutatója jugoszláv átlag 79%-a, 1957-ben 75%-a, 1965-ben már csak a 69%-a volt. A társadalmi fejletlenség bizonyos muta-

A legnagyobb számban a szerbek vándoroltak ki (2. ábra), de a boszniai szerb illetve horvát népesség számához viszonyítva mind a horvát mind a szerb kivándorlók boszniai nemzetiségüknek megközelítőleg 17%-át tették ki.

2. ábra

Bosznia és Hercegovina migrációs szaldójának abszolút értékei⁹ nemzetiségenként 1971 és 1981 közötti tíz évben

Forrás: Matjaž Klemenčič 2000. p. 156.alapján szerk.: Végh A. 2004.

Az előbbieknél köszönhetően az 1980-as évekre mind a szerbek, mind a horvátok száma és aránya csökkent Bosznián belül, majd a későbbiekben, az 1990-es évek elejéig stagnált. Ezzel szemben a muzulmánok száma továbbra is folyamatos növekedést mutatott.

A belső migráción kívül jelentős a külföldi vendégmunkások kiáramlása, amely 1973-ban tetőzött, és megközelítőleg 1,4 millió személyt jelentett Jugoszlávia teljes területéről, 1981-re ez 875 ezerre esett vissza, ekkor ennek a 20,9%-át (megközelítőleg 184 000 főt) tették ki a boszniai „Gastarbeiter-ek”¹⁰.

Az 1981-es összeírás alkalmával megfigyelhető a muzulmánok számának további növekedése valamint a másik két államalkotó nemzet további arányvesztése. Ezek mellett szembetűnő a jugoszlávok arányának nagy mértékű megnövekedése.

A nyolcvanas évek végén megjelent jugoszláv nemzetiségi–demográfiai szakirodalom mind a szerb mind a horvát részről egyetért abban, hogy ez az ismételt „jugoszláv-bumm” nem a muzulmán tömegek önmeghatározásában lejátszódott „revival” eredménye, hanem döntően a egyes házassá-

tói szerint – csecsemőhalandóság, analfabetizmus, urbánus illetve rurális településeken lakók aránya – a leghátrányosabb helyzetű tagköztársaságnak számított.

⁹ Mindegyik érték negatív!

¹⁰ Sajnos az ő nemzetiségi hovatartozásukról nem állt rendelkezésünkre megbízható forrás.

gokból születetteknek és az önmagukat jugoszlávnak valló szerbeknek köszönhető.

3.2. A területi aspektus

A tagköztársaságon belül területileg a három nemzet meglehetősen vegyesen helyezkedett el. Az etnikailag homogén¹¹ területek nem fedték le a tagköztársaság felét sem, és ezek is szigetszerűen jelentkeztek. Ilyen meglehetősen „tisztá” szerb területek voltak a kelet-hercegovinai Trebinje–Bileća–Ljubinje–Nevesinje–Gacko, a nyugat-boszniai Bosansko Grahovo–Glamoč–Drvar–Bosanski Petrovac–Mrkonjić Grad–Šipovo (Bosanska Krajina déli és középső része), és az és északnyugat-boszniai Srbac–Prnjavor–Laktaši–Čelinac (Bosanska Krajina északi része) opstinái által határolt területek. Döntően muzulmán területek a nyugat-boszniai Bihać–Bosanska Krupa–Velika Kladuša–Cazin, valamint a közép boszniai Gračanica–Srebrenik–Lukavac–Banovići–Kladanj–Olovo–Živnicey–Kalesija opstinák területei voltak. Horvát többségű összefüggő területet pedig a nyugat- és dél-hercegovinai Neum–Čapljina–Čitluk–Ljubuški–Široki Brijeg–Grude–Posušje–Tomislavgrad–Livno opstinák öve jelentett.

A területileg jellemző nemzetiségi–demográfiai tendenciák az általános strukturális folyamatokat tükrözték, és ez különösen szembeötlő volt a korábban horvát és szerb többségű területeken. A szerbnek számító Bosanska Krajina területén¹² például a szerbek aránya 1948-ban 62,32%-os volt, és ez 1981-re 47,29%-ra csökkent, amíg a muzulmánoké 24,43%-ról 33,30%-ra nőtt. Hercegovina egészére szintén hasonló tendenciát érhetünk tetten:

2. táblázat

Hercegovina¹³ lakosságának arányváltozásai 1948–1981 között (%)

	1948	1971	1981
Horvátok	48,97	47,85	45,02
Szerbek	30,16	24,64	21,80
Muzulmánok	20,57	25,32	24,20

Forrás: Žuljić, 1989. p. 55.

¹¹ Ezen a fogalmon az olyan vidékeket értjük, amelyekben valamely nemzet legalább a kétharmados többséget tudhatta magáénak.

¹² Bosanska Krajina területét BanjaLuka, Bihać, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo, Cazin, Čelinac, Glamoč, Jajce, Ključ, Kotor Varoš, Laktaši Mrkonjić Grad, Prijedor, Prnjavor, Sanski Most, Skender Vakuf, Srbac, Šipovo, (Titov)Drvar Velika Kladuša opstinái alkotják, alkotják.

¹³ Hercegovina ebben az esetben a következő opstinák területére értendő: Bileća, Čapljina, Čitluk, Gacko, Grude, Jablanica, Konjic, Lištica, Ljubinje, Ljubuški, Mostar, Neum, Nevesinje, Posušje, Stolac, Trebinje.

A leginkább vegyesek a nagyvárosok és körzeteik voltak, még a meglehetősen homogén vidékeken is, ezekben a kevert közegekben volt a legmagasabb a jugoszlávok aránya is. Az 1991-es statisztikából kitűnik, hogy a jugoszlávok száma a leginkább vegyes lakosságú nagyvárosokban és a kevert területeken a legszembetűnőbb¹⁴ (ekkor a jugoszlávok arány az országban 5,6%) különösen azokon a vidékeken ahol a muzulmán nemzet jelentős kisebbséggel vagy csak relatív többséggel rendelkezett. Ilyenek például Mostar (10%), Zenica (10,7%), Tuzla (16,7%), Banja Luka (12%), Bosanski Brod (10,7%) jugoszláv lakossal.

4. A háború és következményei Bosznia és Hercegovina népességére, 1991–2004

A tragikus kimenetelű, háborúba torkolló jugoszláv válság alapjaiban változtatta meg Bosznia és Hercegovina demográfiai képét, mint mennyiségileg, mint nemzetiségi összetétele és területi elhelyezkedése szerint.

Becslések szerint mintegy 250 000 halott és 20 000 eltűntnek nyilvánított személy, 2 200 000 otthonát elhagyni kényszerülő ember a mérlege ennek a példátlan következményekkel járó háborús három esztendőnek.

A háborút lezáró Daytoni Megállapodást a háború alatt elkövetett etnikai tisztogatások, genocídiumok eredményét nem, mégis, a két, akkor szinte nemzetileg homogén, állami entitást elismerve alkották meg. Így a 7. cikkelyét is, amely a menekültek és elköltözöttek visszatelepítésének menetéről, biztosításáról szól. Ez a cikkely kötelezi mindkét oldalt – a Boszniai Szerb Köztársaságot (*továbbiakban RS*), valamint a Bosnyák-Horvát Föderációt (*továbbiakban FBiH*) – az 1991-es év nemzetiségi struktúrájához, mint területileg úgy mennyiségileg, minél közelebb állapot visszaállítására a menekültek visszatelepítésénél¹⁵.

2000-ben a stratégiaileg kiemelt ponton elhelyezkedő brčkoi opština külön, entitásoktól elválasztott, illetve mindkét entitáshoz tartozó körzettel nyilvánították (*továbbiakban Brčko District ill. BD*). Így ma Bosznia és Hercegovinán belül két entitásból és egy körzetről álló államszerkezetről beszélhetünk.

---

¹⁴ Jugoszlávnak elsősorban a vegyesházasságokból születettek vallották magukat.

¹⁵ Az FBiH területén, 1991-es állapotokhoz viszonyítva három egykori szerb többségű opština található teljes területével: Bosansko Grahovo, Glamoč, valamint, a szintén egykor szerb többségű Bosanski Petrovac, Drvar, Ključ és Trebinje opštinainak jelentős részei. Az RS területén az egykori bosnyák többségű Prijedor, Vlasenica, Srebrenica, Bratunac, Rogatica, Višegrad opštinaik teljes területe és a Doboij, Zvornik, Foča, Stolac, Kalesija opštinaik jelentős része tartozik, valamint a horvát többségű opštinaik közül Bosanski Brod teljes területe, valamint Bosanski Šamac és Odžak jelentős területei. Ha csak felsoroltak közül a teljes opštinaik nem entitási nemzeti számát nézzük, ez 213957 bosnyák vagy horvát személy, és ez csak töredéke a teljes potenciális menekültek számának!

A szakirodalom megkülönböztet – a lakhelyét elhagyni szándékozók között különbséget téve – menekültet (*izbjeglica, ill. refugees*), aki anyaországát elhagyta; és költözésre kényszerülő személyt (*raseljeno lice, raseljena osoba ill. displaced persons*) aki nem lépett ki országa határain de nem a régi lakhelyén él¹⁶. A továbbiakban a leírt jelentésekben kívánom használni e két fogalmat.

A menekültek mintegy 1 200 000-re becsült számából 2003 augusztus elsejéig mintegy 480 000-en (kb. 40%) tértek vissza Bosznia és Hercegovinába, a maradékból megközelítőleg 400 000-nek van rendezett jogi státusza fogadó országában és mintegy 100 000-en tartós jogállás nélkül várakoznak¹⁷. Az utóbbi, várakozó csoport jelent leginkább még visszatelepülési potenciált¹⁸.

A Bécsi International Centre for Policy Development (ICPD) adatai szerint a menekültek és elköltözni kényszerültek a következőképpen oszlottak meg nemzetiség szerint és nemzetük teljes boszniai létszámához (1991) viszonyítva. (3. táblázat)

3. táblázat

A bosznia és hercegovinai menekültek száma nemzetiségi megoszlás szerint

	Horvátok	Muzulmánok	Szerbek	Összesen
Menekültek száma	509 770	1 198 862	669 391	2 378 023
Menekültek, nemzetük teljes boszniai számának arányában (%)	67	63	49	54,33

Forrás: ICPD 1997 alapján szerk.: Végh Andor 2004.

A két állami entitást a békekötés pillanatában tekinthetjük bátran etnikailag homogénnek, ugyanis a kisebbségben megmaradtak száma nagyon csekély volt (ez alól például kivételt képeznek a Bosnyák–Horvát Föderáció bizonyos vegyes lakosságú nagyvárosai és azon körzetei, mint Tuzla, ahol a szerbek tömegesen nem menekültek el, hanem lojálisak maradtak a hatalomhoz). A Daytoni Megállapodás után szinte azonnal megindultak a visszatelepülések, azonban ezek jellemzően „többségiek” voltak, azaz a bosnyákok és horvátok a FBiH területére, amíg a szerbek a RS-ba tértek haza vagy azon belül költöztek vissza régi lakhelyükre.

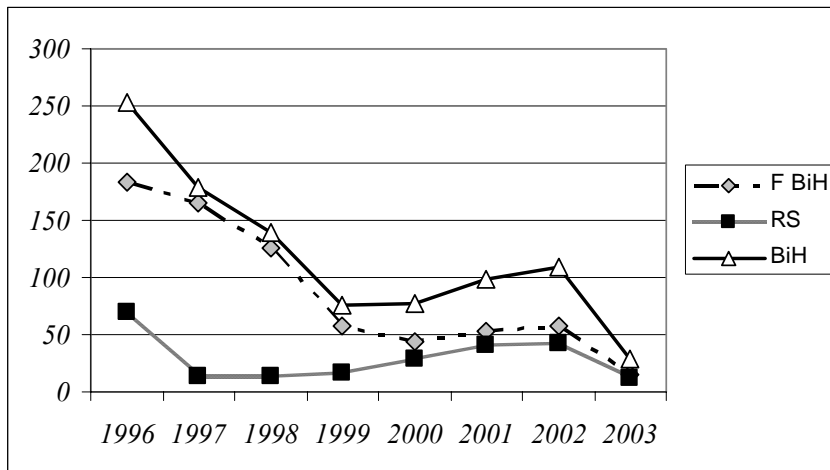
¹⁶ A horvát szakirodalom gyakran használja a „prognanik” azaz elüldözött, üldözött kategóriát. Bár ez nem teljesen evidens és egyértelmű jelentés azonosság a „raseljena osoba”-val, mégis megközelítőleg azonos fogalmat takar és azonos használati jelentéssel bír.

¹⁷ A tartós jogi státusz alatt az állampolgárság, tartózkodási vagy munkavállalási engedély ill. menekültstátusz vagy egyéb törvénybe nem ütköző tartózkodási forma értendő.

¹⁸ A tartós jogi státust nélkülözők 68%-a Szerbia és Montenegró államközösségében, 12% Németországban, 9%-a pedig Horvátországban tartózkodik. Ezen államok földrajzi közelségből is feltételezhetjük visszatelepülési esély realitását.

3. ábra

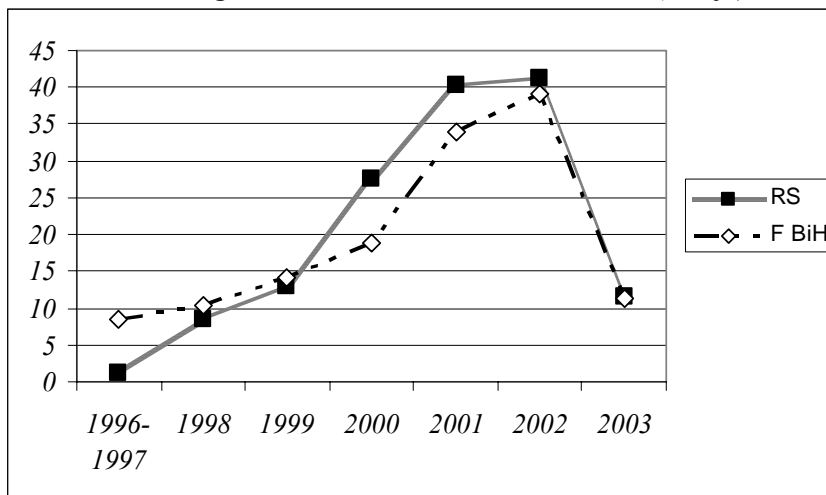
A teljes (menekült és elköltözött) visszatérések évenként és entitásonként, ezer fő (1996–2003)

Forrás: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH. Izvještaj 2003. august. alapján szerk: Végh A. 2004.

A kisebbségi visszatérések folyamata eleinte másképpen alakult a két entitásban, ugyanis a szerbek már 1996–97-ben jelentős számban tértek vissza a FBiH-be és ez a tendencia 2000-től újabb lendületet vett. A bosnyákok és a horvátok ilyen jellegű visszatérése a RS-ba számbelileg csak 1999 után érte el a szerbek kisebbségi visszatéréseinek a számát, majd az ezt követő években a szerbekénél folyamatosan magasabb volt a visszatérésük mértéke. A 2000–2002-ig tartó rövid „sikerperiódust” – legalábbis, ahogy ez a visszatelepülési szándék megnyilvánulásában volt értékelhető – egy óriási visszalépés követte a 2003. év feléig.

4. ábra
A kisebbségi visszatérések entitásonként, évenként (ezer fő)

Forrás: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH. Izvještaj 2003. august. alapján szerk: Végh A. 2004.

A visszatelepülések számbeli megugrása (2000-2002-ig) több tényezőnek is köszönhető. Mint az egyik legfontosabbat, az ingatlan és bérlői jogok visszatérítéséről szóló megállapodást emelnénk ki, mely realizálása 1999 októberében vette kezdetét. 2003. július 30. napján a benyújtott kérvények 80,48%-át bírálták el a RS-ban, és 86,44%-át a FBiH-ban, néhány opstinában ez a mutató már elérte a 100%-ot, de különösen a RS egyes területei, leginkább Banja Luka és környéke, messze elmaradnak az előbb említett átlagtól.

Fontos kiemelni még a két állami entitás gazdasági mutatóinak és életszínvonalának különbségét is. Mivel a FBiH területén a fizetések mértéke és a potenciális munkalehetőségek száma is jelentősen magasabb a RS-baninál, ez gátolónak hathat a RS-ba való visszatelepülésnél, elősegítve ugyanakkor a szerbek visszatérését vagy esetleg munkavállalását az FBiH területére¹⁹.

Az ENSZ statisztikák adatait összegezve 2003 augusztus 1-ig 955 369 fő visszatérőt regisztráltak, ez mindössze (az említett bécsi migrációs kutatóintézet adataihoz viszonyítva) 40,17%-a menekült és elköltözött teljes számához viszonyítva és ennek a felét sem, csupán 43,53%-át teszik ki a kisebbségi visszatérések.

¹⁹ A 2003-as év harmadik negyedében a havi bruttó átlagfizetés megközelítőleg a RS-ban 282 € a FBiH-ban 379 € volt ez több mint 30%-os különbség!

3.2. A területi aspektus 2004-ben

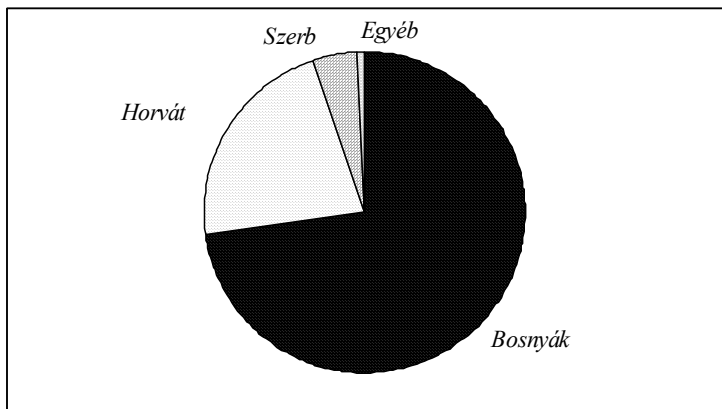
1991 óta egyik entitásban sem történt népesség-összeírás, ezért csak az ENSZ, a két entitási és a közös boszniai statisztikai hivatalok becsült statisztikai adatai alapján lehet megállapítani az ország, az entitások és egyéb kisebb közigazgatási egységek nemzetiségi összetételét.

Mivel a RS statisztikai hivatala nem bocsátott ki semmilyen becsült adatot sem opstinái, sem entitása egészének szintjén, nemzetiségi összetételével kapcsolatban az ENSZ statisztikák, térképek és jelentések alapján tájékozódhattunk. Az említett források alapján a RS területére megközelítőleg 300 000 bosnyák és horvát települt vissza, de arányuk egy opstinában sem éri el a relatív többséget²⁰, a horvátok visszatérése nem jelentős sehol sem a RS-ban.

A Föderációs Statisztikai Hivatal (Federalni zavod za statistiku) 2003 őszén közzétette becsléseken alapuló, nem hivatalos nemzetiségi adatait, amelyek kantonális és opstinai szinten is kifejezettek. Ezek alapján a következők az entitási nemzetiségi arányok (5. ábra):

5. ábra

Az FBiH lakosságának becsült etnikai összetétele 2003. június 30-án

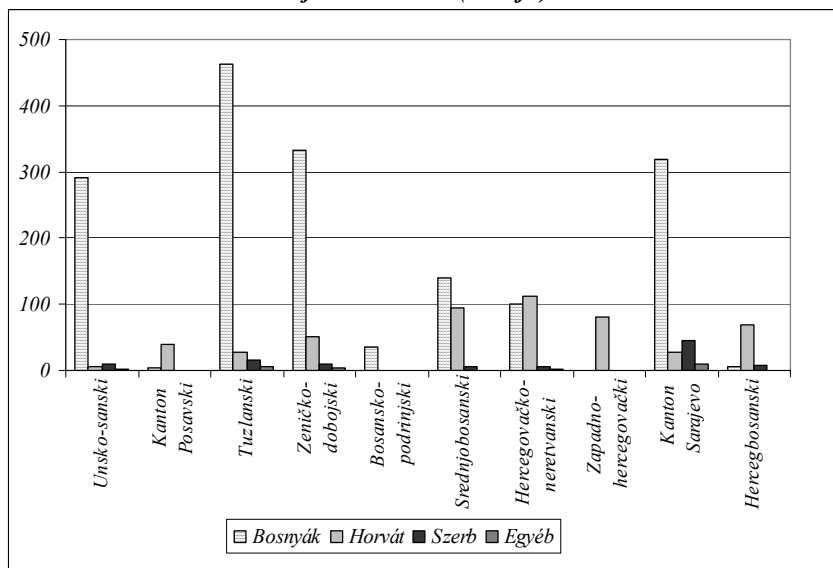

Forrás: Federalni zavod za statistiku alapján szerk.: Végh A. 2004

Az előbbi ábra egy nemzetiségileg meglehetősen homogén (egyneműbb mint pl. Macedónia!) ország képét mutatja, azonban a kantonok szintjén már határozottabban kidomborodik a horvát, mint államalkotó nemzet (a szerb még mindig nem). (6. ábra)

²⁰ Csúpan néhány település rendelkezik bosnyák nemzetiségű többséggel az RS-ban, mint a Bjelina közeli Janja vagy Vukosavlje, Modrica környékén.

6. ábra
A FBiH kantonjainak nemzetiségi összetétele becslést alapján 2003. június 30.-án (ezer fő)

Forrás: Federalni zavod za statistiku alapján szerk.: Végh A. 2004

Az előbbi grafikon alapján megkülönböztethetünk három horvát, két vegyes és öt bosnyák dominanciájú kantont.

Opstinákra lebontva az FBiH területén csak Bosansko Grahovo opstinája szerb többségű.

A 2000-ben kialakított BD területe, mivel a két entitás részeiből lett megalkotva, teljesen vegyes lakosságú, és mint követendő példát szokták emlegetni Bosznia egésze számára. Az egyéb kategóriát jelentő jugoszlávok, törökök, csehek, romák (többi kategóriát lásd az 1. számú mellékletben) aránya szinte jelentéktelen mindkét entításban. Becslések alapján 1% körül meghatározható.

Összegzés

A huszadik század Bosznia és Hercegovina számára – amely országra kiemelten érvényes a „kultúrák és civilizációk találkozása” sztereotípiája – népességre egy befejezetlen játszmaikkal (*nemzet születése, kisebbség-államalkotó nemzet, vallási alapú nemzetfejlődés, etnikai alapú háborús konfliktusok*) teli napjainkba átnyúló távolról sem befejezett, lezárt időszak.

Hogy ez az időszak véget ér-e a közeljövőben, ma még nem megjósolható, de látnunk kell, hogy ennek az összetett nemzetiség–demográfiai mo-

dellnek nincs más esélye a fennmaradásra, mint a tolerancia, ennek hiányában Bosznia egyben tartása a jelen formák között csak a nemzetközi békefenntartó erők hasztalan próbálkozásainak egyike. Mint láthattuk, a menekültek visszatérésére tett erőfeszítések csak felületes eredményeket hoztak, a háborút megelőző állapotnak csak morzsáját, nem egészét eredményezték. Sajnos még a mai forma is inkább tükrözi az etnogenocídiumok eredményét, mintsem az azóta eltelt folyamatokat. Azonban ebben a következő lépés még mindig nehezen, vagy csak nagy merészséggel megjósolható.

Mellékletek

1. melléklet

Bosznia és Hercegovina nemzetiségi összetétele és népsűrűsége a XX. századi népszámlálások alapján (ezer fő)

A népszámlálás	1910*	1921*	1931*	1948	1953	1961	1971	1981	1991
Muzulmán	606	587	718	788	-	842	1 482	1 630	1 903
Horvát	395	418	548	614	655	712	772	758	761
Szerb	817	817	1 028	1 136	1 264	1 406	1 393	1 321	1 366
Jugoszláv	-	-	-	-	891	276	44	326	243
Összlakosság	1 898	1 890	2 324	2 565	2 847	3 278	3 746	4 124	4 377
Népsűrűség fő/km ²	37,1	36,9	45,1	50,1	55,6	64,0	73,2	80,6	85,5

*-A vallási hovatartozás alapján (muzulmán-islám hitet valló, szerb-pravoszláv, horvát-katolikus)

Forrás: Federalni statistički zavod alapján szerk.: Végő A. 2004

2. melléklet
Bosznia és Hercegovina nemzetiségei 1961-1991

A népszámlálás évei	Fő				Százalék			
	1961	1971	1981	1991	1961	1971	1981	1991
Összlakosság	3 277 948	3 746 111	4 124 256	4 377 033	100	100	100	100
Horvátok	711 665	772 491	758 140	760 852	21,7	20,6	18,4	17,4
Makedónok	2 391	1 773	1 892	1 596	0,1	0,1	0,1	0,1
Muzulmánok ¹⁾	842 248	1 482 430	1 630 033	1 902 956	25,7	39,6	39,5	43,5
Montenegróiak	12 828	13 021	14 114	10 071	0,4	0,4	0,4	0,2
Szlovének	5 939	4 053	2 755	2 190	0,2	0,1	0,1	0,1
Szerbek	1 406 057	1 393 148	1 320 738	1 366 104	42,9	37,2	32,0	31,2
Jugoszlávok	275 883	43 796	326 316	242 682	8,4	1,2	7,9	5,6
Albánok	3 642	3 764	4 396	4 925	0,1	0,1	0,1	0,1
Csehek	1 083	871	690	590	0,0	0,0	0,0	0,0
Olaszok	717	673	616	732	0,0	0,0	0,0	0,0
Zsidók	381	708	343	426	0,0	0,0	0,0	0,0
Magyarok	1 415	1 262	945	893	0,1	0,0	0,0	0,0
Németek	347	300	460	470	0,0	0,0	0,0	0,0
Lengyelek	801	757	609	526	0,0	0,0	0,0	0,0
Romák	588	1 456	7 251	8 864	0,0	0,0	0,2	0,2
Románok	113	189	302	162	0,0	0,0	0,0	0,0
Oroszok	934	507	295	297	0,0	0,0	0,0	0,0
Ruszinok ²⁾	6 136	141	111	133	0,2	0,0	0,0	0,0
Szlovákok	272	279	350	297	0,0	0,0	0,0	0,0
Törökök	1 812	477	277	267	0,1	0,0	0,0	0,0
Ukránok ²⁾	...	5 333	4 502	3 929	...	0,2	0,1	0,1
Egyéb	811	602	946	17 592	0,0	0,0	0,0	0,4
Nemzetiségileg nem kötelezték el magukat	...	8 482	17 950	14 585	...	0,2	0,4	0,3
Terrületileg önmeghatározott	...	...	3 649	224	...	...	0,1	0,0
Ismeretlen	1 885	9 598	2 6576	3 5670	0,1	0,3	0,7	0,8

1) az 1961-es népszámláláson a muzulmán etnikai értelemben, amíg 1971-be muzulmán nemzeti értelemben

2) Az 1971-es népszámlálásig a ruszinok és az ukránok egy kategóriát képeztek

Forrás: Federalni zavod za statistiku alapján szerk. Végh A. 2004

Irodalom

- BABIĆ, ANTO et al (ed.) 1956: Enciklopedija Jugoslavije 2. kötet, Boszna i Hercegovina címszó. Leksikografski zavod FNRJ Zagreb, pp. 1-153
- KLEMENČIĆ, MATJAŽ 2000: Prostovoljne in prisilne migracije kot orodje spreminanja etničke strukture na območju držav naslednic nekdanje Jugoslavije IN:Boris Jesih: Rasprave in gradivo, 36/37, Inštitut za narodnostna vprašanja, Institut for ethnic studies. Ljubljana.
- KRLEŽA, MIROSLAV et al (ed.): Opća enciklopedija-Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb. 1.: Bosna i Hercegovina címszó 1. kötet 1977 pp.620-636; 2.: Muslimani címszó 5. kötet 1979. pp 622-634
- MALCOLM, NOEL 1995: Povijest Bosne – kratki pregled, Erasmus Gilda – Novi Liber DANI, Zagreb – Sarajevo.
- PAVLIČEVIĆ, DRAGUTIN: Kratka politicka i kulturna povijest Bosne i Hercegovine Hrvatski informativni centar, Zagreb. 2000. (internetes verzió a <http://www.hic.hr/books/pavlic2/> oldalon)
- PETROVIĆ, RUŽA 1987: Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt. Istraživačko izdavački centar SSO Srbije Beograd pp. 34-36.
- RESS IMRE 2003: A bosnyák nemzettudat fejlődése. In: Ábrahám-Gereben Stekovics (szerk): Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában PPKE BTK, Piliscsaba.
- RESS IMRE: Kállay Béni bosnyák nemzetteremtő kísérlete. – Limes, 2000/2-3, pp. 277-286.
- SOKCSEVITS DÉNES 2000: A horvát nemzettudat fejlődése (XVIII-XX. század). in: Ábrahám-Halász-Koherz (szerk): Pro minoritate 2000/nyár. Pro minoritate alapítvány. pp.25-30
- ŽULJIĆ, STANKO 1989: Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena Ekonomski institut-Zagreb.

Jelentések

**Dalji izazov na putu povratka izbjeglica u Bosnu i Hercegovinu-
International crisis group 137. számú jelentése 2002 dec. 12.
Szarajevó/Brüsszel**

**Izveštaj iz oblasti izbjeglica i raseljenih osoba u BiH i provedbe
imovinskih zakona-Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice
Bosna i Hercegovina, 2003. augusztus.**

**Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava
1991-Nacionalni sastav stanovništva-rezultati za republiku po
opštinama i naseljenim mjestima 1991. Statistički bilten 234. –
Državni zavod za statistiku Bosne i Hercegovine, Szarajevó,
1993. december.**

Weboldalak

<http://www.mhrr.gov.ba/MHRRIzbjeglice.htm>

<http://www.crpc.org.ba/new/bo/PLIP.htm>

<http://www.crisisweb.org/home/index.cfm>

<http://www.rzs.rs.ba/latinica.htm>

<http://www.fzs.ba/fzsb.htm>

<http://www.bhas.ba/index2/index.htm>